ALBIN LESKY
Καθηγητοῦ τῆς Κλασσικῆς Φιλολογίας
ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Βιέννης

ΤΟ ΜΗΝΥΜΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΤΡΑΓΩΔΙΑΣ*

Ἂν σήμερον τυγχάνω τῆς ὑψηλῆς διακρίσεως, τὴν ὁποίαν ὀφείλω εἰς τὴν καλωσύνην τῆς γεραρᾶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, ἂν σήμερον μοὶ ἔλαχεν ἡ τιμὴ νὰ ὁμιλῶ πρὸς Ὑμᾶς εἰς τὴν πολυσέβαστον αὐτὴν πνευματικὴν ἑστίαν, ταῦτα εἶναι στιγμαί, πρὸς τὰς ὁποίας οὐδεμία ἄλλη ὥρα τῆς ζωῆς μου δύναται νὰ συγκριθῇ. Δι' ἕνα ἄνθρωπον, ὅστις ἔχει ἀφιερώσει τὸ ἔργον τῆς ζωῆς του εἰς τὰ μεγάλα δημιουργήματα τῆς ἑλληνικῆς Ἀρχαιότητος, ἡ ὥρα αὐτὴ σημαίνει οἱονεὶ νόστον, οἱονεὶ πορείαν πρὸς τὰς πηγάς. Πολὺς λόγος γίνεται σήμερον περὶ μιᾶς ἡνωμένης Εὐρώπης, δὲν γνωρίζω ὅμως, ἂν συχνάκις παρέχεται ἡ ἐξήγησις, ποῦ κεῖται ἡ ἀρχὴ τῆς πνευματικῆς ἐκείνης στάσεως τοῦ Δυτικοῦ κόσμου, ἥτις δι' ὅλους τοὺς λαούς, τοὺς ἐμμένοντας εἰς τὴν παράδοσιν, δέον νὰ ἀποτελῇ τὸν κραταιὸν συνεκτικὸν αὐτῶν θεσμόν. Πρέπει νὰ ὁμολογήσω, ὅτι δι' ἐμέ, ἀπὸ μακροῦ χρόνου, μία ρῆσις τοῦ Victor Auburtin, Εὐρωπαίου γαλλογερμανικῆς καταγωγῆς, εἶναι ἐπιτακτικὴ κατευθυντήριος παρακέλευσις. Καὶ ἰδοὺ ἡ ρῆσις: Αἱ Ἀθῆναι εἶναι ἡ πρωτεύουσα τῆς Εὐρώπης! Ἂν ἐγὼ σήμερον εἰς τὴν πρωτεύουσαν ταύτην τῆς Εὐρώπης κρίνωμαι ἄξιος δέκτης τῆς ἀπονεμομένης εἰς ἐμὲ ὑψηλῆς τιμῆς, τὸ γεγονὸς τοῦτο προκαλεῖ εἰς τὴν ψυχήν μου συναισθήματα βαθείας εὐγνωμοσύνης καὶ τὴν συνείδησιν ἑνὸς μεθ' Ὑμῶν συνδέσμου, συνοδεύοντος τὴν ζωήν μου.

Ὡς περιεχόμενον τοῦ λόγου, τὸν ὁποῖον ἔχω τὴν τιμὴν νὰ εἴπω ἐνταῦθα πρὸς Ὑμᾶς, ἐξέλεξα θέμα, εἰλημμένον ἐκ τοῦ κύκλου τῶν ἐργασιῶν μου καὶ ἀναφερόμενον εἰς τὴν ἑλληνικὴν τραγῳδίαν.

---

* Λόγος ἐκφωνηθεὶς ἐν τῇ Μεγάλῃ Αἰθούσῃ τῶν τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, τῇ 2ᾳ Νοεμβρίου 1967, κατὰ τὴν ἀναγόρευσιν τοῦ ὁμιλητοῦ ὡς ἐπιτίμου διδάκτορος τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς. Ὁ λόγος ἐξεφωνήθη ὑπ' αὐτοῦ ἑλληνιστί, κατὰ μετάφρασιν τοῦ γερμανικοῦ πρωτοτύπου ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς κ. Κωνστ. Ι. Βουρβέρη.

Ἡ τραγῳδία, ἡ ὑψίστη αὕτη δημιουργία τῆς ἀττικῆς τέχνης καὶ τῆς ἀττικῆς πολιτείας, εἶναι ἐπίτευγμα διαμορφωθὲν ὑπὸ λίαν ποικίλας καὶ πολλὰς προϋποθέσεις. Πάντως θὰ ἀποφύγω νὰ θίξω τὰ περίπλοκα προβλήματα τῆς ἀρχῆς της, ἂν καὶ περὶ αὐτῆς ἔχω ἤδη ἐκφράσει διὰ τῶν δημοσιευμάτων μου ὅλως συγκεκριμένας προσωπικὰς ἀπόψεις.

Ἡ ἀττικὴ τραγῳδία εἶναι πολλὰ πράγματα ἐν ταὐτῷ: εἶναι μορφὴ λατρείας τοῦ θείου, εἶναι κληρονόμος τῶν μουσικῶν μελῶν τῶν λυρικῶν χορῶν, εἶναι πεπληρωμένη ἀπὸ τὴν πνευματικὴν ἐκείνην διαύγειαν, μεθ' ἧς τὸ ἰωνικὸν πνεῦμα ἔθετεν ἐρωτήματα εἰς τὸν κόσμον. Ἐνταῦθα ὅμως θὰ ἐπεθύμουν νὰ ἴδω καὶ νὰ θεωρήσω τὴν τραγῳδίαν πρὸ παντὸς ἀπὸ μιᾶς ἄλλης ὡρισμένης πλευρᾶς, ἤτοι ὡς ἀνανέωσιν τοῦ μύθου ἐν τῇ θέσει νέων προβλημάτων.

Δι' οὐδένα ἄλλον λαὸν κατέστη ὁ μῦθος κάτοπτρον τοῦ κόσμου ὡς διὰ τὸν ἑλληνικόν. Ἤδη ὁ μῦθος εἶναι τοιοῦτο κάτοπτρον κατὰ τὴν πρωιμωτάτην βαθμίδα (φάσιν) τοῦ ἑλληνικοῦ βίου, τὴν προσιτὴν εἰς τὴν γνῶσιν ἡμῶν, ἐννοῶ τὴν ἐπικήν. Εἰκόνα σχεδὸν ἐπαρκῆ τοῦ μεγαλείου τῆς πρωίμου ταύτης ἐπικῆς περιόδου ἔσχομεν (ἐσχηματίσαμεν), ἀφότου ἠδυνήθημεν νὰ λάβωμεν ἰδέαν τῆς ἐπικῆς ποιήσεως, ἥτις προηγήθη τῆς ὁμηρικῆς, διαμορφωθεῖσα καὶ παραδοθεῖσα πρὸ τοῦ Ὁμήρου διὰ τοῦ προφορικοῦ λόγου. Καὶ εἰς τὴν δευτέραν βαθμίδα τῆς ὑπάρξεώς του, τὴν τῆς λυρικῆς χορικῆς ποιήσεως, τὴν ἐκπροσωπουμένην ὑπὸ τοῦ Πινδάρου καὶ τῶν δυστυχῶς ἰσχνοτάτων ἀποσπασμάτων τοῦ Στησιχόρου, ὁ μῦθος παρέμεινε τὸ κυριώτερον μέσον μεταβιβάσεως τῶν διεπουσῶν τὸν ἑλληνικὸν βίον ἀξιῶν. Μάλιστα ἡ δύναμις τοῦ μύθου ὡς μέσου μεταδόσεως ἀξιῶν ἦτο τοσαύτη, ὥστε ἄλλοτε ἐτόλμησα νὰ ὁμιλήσω περὶ ἐνδιαμέσου μυθικοῦ κόσμου, ὅπως ἄλλοι ὡμίλησαν περὶ ἐνδιαμέσου γλωσσικοῦ κόσμου, δύο τομέων τοῦ ἑλληνικοῦ βίου, μέσῳ τῶν ὁποίων εὑρίσκομεν τὸν δρόμον τὸν ἄγοντα πρὸς τὰ πράγματα καὶ τὰ ἐρωτήματα τοῦ κόσμου τούτου. Εἰς τὰς ἐκτεθείσας δύο βαθμίδας τοῦ μύθου ἐπηκολούθησεν ἡ τρίτη βαθμίς, ἡ τραγικὴ βαθμίς, καθ' ἣν ὁ μῦθος ἔσχεν ἔξοχον ἀνανέωσιν καὶ κατέστη φορεὺς νέας προβληματικότητος ὑπερόχου βάθους. Ἂς φέρωμεν εἰς τὴν σκέψιν μας τὴν ἱστορικὴν ὑποδομὴν τῆς βαρυσημάντου ταύτης ἐξελίξεως. Ὁ ἑλληνικὸς πέμπτος πρὸ Χριστοῦ αἰὼν δὲν ἔχει εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπότητος παρόμοιον μὲ αὐτὸν ἱστορικὸν φαινόμενον. Ὁ αἰὼν οὗτος ἐγκαινιάζεται μὲ τὸ ἔπος τῶν Περσικῶν πολέμων, καθ' οὓς εἷς μικρὸς θεοφιλὴς λαός, ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν θεῶν του, ἐξησφάλισε τὴν ἐλευθερίαν του. Περὶ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνος τούτου ὑψοῦνται εἰς τὴν διαύγειαν τοῦ ἀττικοῦ φωτὸς τὰ οἰκοδομήματα τῆς Ἀκροπόλεως, ἐνῷ ταυτοχρόνως ἡ κίνησις τῶν Σοφιστῶν, ἡ ἐξ ὅλων τῶν πνευματικῶν κινήσεων τῆς Δύσεως προκαλέσασα τὰς μεγαλυτέρας συνεπείας, προσπαθεῖ νὰ ἐξεγείρῃ εἰς ἀνταρσίαν τὴν ἑλληνικὴν σκέψιν. Καί, ἂν τοῦ

αὐτοῦ αἰῶνος τὸ τέλος συμπίπτῃ μὲ βαρεῖαν πολιτικὴν καταστροφὴν τῶν Ἀθηνῶν, δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν, ὅτι κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους ὁ Σωκράτης περιεφέρετο ἀνὰ τὰς ὁδοὺς τῶν Ἀθηνῶν, ἔχων μεταξὺ τῶν μαθητῶν του τὸν νέον Πλάτωνα. Πολὺ ἀπέχω ἀπὸ τοῦ νὰ συμφωνῶ μὲ τὴν κατεύθυνσιν ἐκείνην τῆς ἐρεύνης, ἥτις ἀναζητεῖ μὲ ἐπίμονον ζῆλον σχέσεις τῶν διασωθεισῶν τραγῳδιῶν μὲ ὡρισμένα ἱστορικὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς των· δὲν δύναται ὅμως νὰ ὑπάρχῃ ἀμφιβολία ὡς πρὸς τὸ ὅτι εἶναι ἀμεσώτατα ἀντιληπτὰ τὰ ἴχνη καὶ σημεῖα τῆς ἐπιδράσεως, τὴν ὁποίαν ἤσκησεν ἡ τεραστία ὥθησις καὶ ὁ δυνατὸς παλμὸς τοῦ πέμπτου αἰῶνος εἰς τὰ μεγάλα δημιουργήματα τοῦ τραγικοῦ λόγου.

Παρακαλῶ νὰ ἀνακαλέσετε μετ' ἐμοῦ εἰς τὴν μνήμην Σας μερικὰ ἀριστουργήματα τῆς τραγῳδίας. Τοῦτο θὰ κάμωμεν, μὴ λαμβάνοντες τὴν μεθοδολογικὴν στάσιν τοῦ ἱστορικοῦ, ὅστις ἐρευνᾷ τὰ ἱστορικὰ φαινόμενα ὡς γεγονότα τοῦ παρελθόντος, ἀλλ' ἐν τῷ πνεύματι τοῦ βασικοῦ ἐρωτήματος: τί ἔχει νὰ εἴπῃ ἡ τραγῳδία τῶν μεγάλων ἀττικῶν ποιητῶν, ποῖον εἶναι τὸ μήνυμα τῆς τραγῳδίας ταύτης εἰς ἡμᾶς τοὺς ἀνθρώπους τοῦ 20οῦ αἰῶνος, τοῦ αἰῶνος τῆς ἀτομικῆς ἐνεργείας καὶ τῶν ταξιδίων εἰς τὸ διάστημα;

Κατὰ τὴν τοιαύτην θέσιν τοῦ ἐρωτήματος πρέπει πρὸ παντὸς ὁ ἑρμηνευτὴς νὰ ἀποφύγῃ τὴν προσπάθειαν μιᾶς βεβιασμένης καὶ καθ' ἑνιαῖον τύπον θεωρήσεως τοῦ ἔργου καὶ τῶν τριῶν μεγάλων τραγικῶν. Ἡμεῖς θὰ προσπαθήσωμεν μὲν νὰ δώσωμεν διὰ μιᾶς ἀποφάνσεως τὰ κοινὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τὸ κοινὸν νόημα ὅλων τῶν ἑλληνικῶν τραγῳδιῶν, ποὺ ἔχουν σημασίαν διὰ τὸν ἄνθρωπον τοῦ καιροῦ μας, ἐν ἀρχῇ ὅμως ὀφείλομεν νὰ ἐρωτήσωμεν, πῶς ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει τὰ κοινὰ αὐτὰ χαρακτηριστικὰ τῆς τραγικῆς ποιήσεως ἐκφράζει κατ' ἰδιαίτερον προσωπικὸν τρόπον ἕκαστος τῶν τριῶν μεγάλων τραγικῶν.

Ζῶμεν εἰς ἐποχήν, καθ' ἣν καθίσταται διαρκῶς ἐμφανεστέρα ἡ τάσις νὰ ἀπομακρύνωμεν τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τὴν εἰκόνα τοῦ ὅλου κόσμου, ἀπὸ τὸ κοσμοείδωλόν μας, ὡς ὂν ἰδίας φύσεως, ἰδίων δικαιωμάτων καὶ ἰδίας νομιμότητος, ἀπὸ τῆς φύσεως προελθούσης καὶ ἀναπτυχθείσης. Ἡ ἀφῃρημένη τέχνη εἶναι μία εὔγλωττος ἔκφρασις τῆς τάσεως ταύτης. Ἂν τώρα ἀναλογισθῶμεν, ὅτι τὴν σημασίαν τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καταδεικνύει τὸ γεγονός, ὅτι ὁ πολιτισμὸς αὐτὸς ἔχει ἐσαεὶ ἀναπτύξει ἐγκύρως τὴν διαλεκτικὴν μεταξὺ θεονομικοῦ καὶ ἀνθρωπονομικοῦ κοσμοειδώλου, ὁ λογισμὸς οὗτος σημαίνει ἐν ταὐτῷ, ὅτι διατρέχομεν σήμερον τὸν κίνδυνον νὰ χάσωμεν τὴν ἑλληνικὴν ταύτην κληρονομίαν. Ὑπὸ τὰς συνθήκας αὐτὰς ἐρωτῶμεν, τίνες εἶναι αἱ ἀποφάνσεις καὶ ὑποθῆκαι τῆς ἀττικῆς τραγῳδίας, αἵτινες ἀκριβῶς διὰ τὴν ἐποχήν μας εἶναι ὑποθῆκαι, ἔχουσαι θεμελιώδη σημασίαν διὰ τὸν Ἄνθρωπον. Αὐτονόητον εἶναι, ὅτι, ἐντὸς τῶν ἐκτεθέντων ὁρίων τοῦ λόγου μου, εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ ἀρκεσθῶ εἰς ὀλίγας νύξεις, ἀφοῦ κατ' ἀρχὴν

παρατηρήσω, ὅτι ἕκαστος τῶν τριῶν μεγάλων τραγικῶν ἀποτελεῖ ἴδιον πνευματικὸν κόσμον, τοῦ ὁποίου ἑκάστοτε θὰ προσπαθῶ νὰ παρουσιάζω μόνον ἓν ἰδιαίτερον γνώρισμα.

Τὸ σημαντικώτατον κατόρθωμα τῆς τραγῳδίας τοῦ Αἰσχύλου εἶναι, κατὰ τὴν γνώμην μου, ὅτι ἀνεκάλυψε τὴν προβληματικότητα τοῦ δρῶντος, τοῦ ἐνεργοῦντος ἀνθρώπου. Ἤ, διὰ νὰ ὁμιλήσωμεν οὐσιαστικώτερα: τὴν τραγικότητα τοῦ δρῶντος ἀνθρώπου. Ὡς τοιαύτην τραγικὴν μορφὴν ἡ τραγῳδία «Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας» προβάλλει τὴν μορφὴν τοῦ Ἐτεοκλέους. Οὗτος, ὡς βασιλεὺς τῶν Θηβῶν, διευθύνει ἐν πλήρει συναισθήσει τῆς εὐθύνης του τὴν ἄμυναν τῆς ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν πιεζομένης πόλεώς του. Ὡς προστάτης της ἀναλαμβάνει ἀδελφοκτόνον ἀγῶνα μὲ τὸν Πολυνείκην. Ὁ ἀγὼν οὗτος εἶναι ἐκπλήρωσις τοῦ ὑψηλοῦ του καθήκοντος, εἶναι μία ἔνδοξος θυσία τῆς ζωῆς του, ταυτοχρόνως ὅμως εἶναι καὶ τὸ ἀπαίσιον ἔγκλημα τῆς ἀδελφοκτονίας, πλήρωμα τῆς παλαιᾶς ἀρᾶς κατὰ τοῦ οἴκου του. Οἱαδήποτε καὶ ἂν ἦτο ἡ δρᾶσις τοῦ Ἐτεοκλέους, εἴτε δηλαδὴ οὗτος ἀπέφευγεν εἴτε ἀνελάμβανε τὸν ἀγῶνα, καὶ εἰς τὰς δύο περιπτώσεις θὰ ὑπέπιπτεν εἰς ἐνοχήν.

Ὁμοία εἶναι καὶ ἡ περίπτωσις τοῦ βασιλέως τῆς χώρας εἰς τὰς «Ἱκέτιδας». Αἱ θυγατέρες τοῦ Δαναοῦ, διωκόμεναι ὑπὸ τῶν ἐξαδέλφων των, υἱῶν τοῦ Αἰγύπτου, καταφεύγουν ἔξω τοῦ Ἄργους ὡς ὁμὰς ἱκετίδων εἰς τὰ ἀγάλματα τῶν θεῶν τοῦ μεγάλου ἐκεῖ βωμοῦ καὶ ζητοῦν νὰ γίνουν δεκταὶ εἰς τὴν πόλιν καὶ νὰ τύχουν προστασίας. Ἡ ἀποδοχὴ τῆς αἰτήσεώς των θὰ εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα αἱματηρὰν συμπλοκὴν μὲ τοὺς ἐμμανεῖς διώκτας των, ἡ ἄρνησις ὅμως τῆς παροχῆς ἀσύλου εἰς αὐτὰς ἔμελλε νὰ προσάψῃ ἄγος ἄκρως ὀλέθριον εἰς τὸ Ἄργος. Διότι αἱ κόραι ἔχουν λάβει τὴν ἀπόφασιν νὰ κρεμασθοῦν ἀπὸ τὰ ἀγάλματα τῶν θεῶν, ἂν δὲν τύχουν προστασίας. Βλέπομεν τὸν βασιλέα εὑρισκόμενον εἰς δεινὴν ἀπορίαν, ὅπως λάβῃ τὴν ὑπὸ τῆς ἀνάγκης ἐπιβαλλομένην ἀπόφασιν. Ἀποχρῶντες λόγοι δικαιολογοῦν τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι εἰς τὸ δεύτερον μὴ περισωθὲν δρᾶμα τῆς τριλογίας ἡ τραγικότης τῆς μορφῆς τοῦ βασιλέως τοῦ Ἄργους ἐτελειώθη διὰ τοῦ θανάτου του. Ἡ αἰσχύλειος ὅμως αὕτη τραγικότης ἡ προκύπτουσα ἀπὸ τὴν ἀπορίαν, εἰς τὴν ὁποίαν εὑρίσκεται ὁ ἄνθρωπος πρὸ τῶν ἑκάστοτε ἐνεργειῶν του καὶ ἀπὸ τὸ δίλημμα, πρὸ τοῦ ὁποίου τὸν θέτει μία ἐπικειμένη πρᾶξίς του, εὗρε τὴν πλέον μεγαλειώδη ἐπισφράγισίν της εἰς τὴν «Ὀρέστειαν» ἐκείνην, περὶ τῆς ὁποίας ὁ Swinburne διηρωτᾶτο, ἂν δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ὀνομασθῇ «τὸ μέγιστον ἐπίτευγμα τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος».

Τὸ δεύτερον δρᾶμα τῆς «Ὀρεστείας» μᾶς παρουσιάζει ἕνα Ὀρέστην, ὅστις ὡς τὸ πιστότερον τέκνον ἔχει χρέος νὰ ἐκδικηθῇ τὸν θάνατον τοῦ πατρός του Ἀγαμέμνονος. Πρόκειται λοιπὸν περὶ πράξεως εὐλαβοῦς καὶ δὴ καὶ διττῶς εὐλαβοῦς, ἐφόσον ἡ πρᾶξις αὕτη ἦτο ἐκτέλεσις ἐντολῆς τοῦ

θεοῦ τῶν Δελφῶν, ὑπαγορεύσαντος τὴν ἐκτέλεσιν τῆς πράξεως δι' ἀπειλῆς φρικτῆς τιμωρίας. Πάντα ταῦτα λέγει αὐτὸς ὁ ποιητής, καὶ ὅμως εἰς τὸ ἴδιον ἔργον ἀκούομεν, ὅτι ἡ πρᾶξις αὕτη τοῦ Ὀρέστου ὡς μητροκτονία εἶναι τὸ ἀπαισιώτατον ὅλων ἔγκλημα. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ὁ δρῶν Ὀρέστης καθίσταται ἔνοχος ἐγκλήματος. Ἂν ἀπέφευγε τὴν πρᾶξιν, θὰ ἠφανίζετο ὑπὸ τοῦ διατάξαντος καὶ καθορίσαντος αὐτὴν θεοῦ ὡς ἀρνηθεὶς τὴν ἐκτέλεσιν πράξεως ἐκδικήσεως τοῦ αἵματος. Ἐὰν ὅμως ὁ Ὀρέστης ἐκτελέσῃ τὴν πρᾶξιν, τὸν ἀναμένουν αἱ Ἐρινύες διὰ νὰ τὸν καταδιώξουν ἐν οἰκτρᾷ ἀθλιότητι καὶ μανίᾳ. Ἀλλ' εἰς τὴν προβληματικότητα ταύτην τῆς ἀνθρωπίνης ἐνεργείας, κυρίως ὅμως εἰς τὰ προβλήματα τῆς βαθυτάτης γνώσεως τοῦ Αἰσχύλου καὶ ταυτοχρόνως τῆς γνώσεως τῆς ὑπερχρονικῆς ἀξίας καὶ τοῦ κύρους του, παρέχει ἀπάντησιν τὸ ἔργον τοῦ ποιητοῦ διὰ μιᾶς πᾶν ἄλλο παρὰ ἀπαισιοδόξου καὶ ἀρνητικῆς θεωρήσεως τοῦ κόσμου. Ὁ ποιητής, ὅστις, μαχόμενος μετὰ τῶν συμπολιτῶν του εἰς τὸν Μαραθῶνα καὶ τὴν Σαλαμῖνα, εἶδε τὴν διάσωσιν τῆς πόλεώς του, φρονεῖ, παρ' ὅλην τὴν δεινότητα τῆς τραγικότητος, ἥτις πέπρωται ἐπικρεμαμένη ὑπὲρ τὸν ἄνθρωπον, φρονεῖ, ὅτι ἡ ἀνθρωπίνη αὕτη τραγικότης δὲν εἶναι ἄλλο παρὰ ἓν μέρος τοῦ κόσμου τοῦ θείου. Καὶ οὕτως ἡ τελευταία ρῆσις, τὴν ὁποίαν συγκρατοῦμεν ἀπὸ τὴν «Ὀρέστειαν» τοῦ Αἰσχύλου, εἶναι ἡ διακήρυξις μιᾶς συμφιλιώσεως καὶ διαλλαγῆς, δι' ἧς αἱ πανάρχαιαι δυνάμεις τῶν ἐγκάτων τῆς γῆς ἑνοῦνται μὲ τὸν φωτεινὸν κόσμον τῶν Ὀλυμπίων θεῶν. Ἡ ἀπειλὴ καθίσταται εὐλογία καὶ ὁ Ὀρέστης ἐξέρχεται ἀπελευθερωμένος ἐκ τοῦ κλοιοῦ ἐνοχῆς καὶ ἐξιλασμοῦ, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἦτο ἔγκλειστον τὸ γένος του. Τὸ τελικὸν δίδαγμα τοῦ ποιητοῦ εἶναι, ὅτι ἡ ἀνθρωπίνη ἐνέργεια εἶναι ἐκτεθειμένη εἰς τραγικότητα, ἡ δὲ λύσις τῆς τραγικότητος ταύτης κεῖται εἰς μίαν παγκόσμιον πλήρη νοήματος καὶ ἐπὶ τῆς θείας βουλήσεως ἐρειδομένην τάξιν. Ὁ ἐνεργῶν ἄνθρωπος περιπίπτει εἰς ἐνοχὴν ἁμαρτίας ὑπὸ τρομερὰν ἀναγκαιότητα. Τῆς ἐνοχῆς διὰ τὴν ἁμαρτίαν ἐπακόλουθον εἶναι τὸ πάσχειν, ἐκ τούτου ὅμως ἐξαίρεται ἡ γνῶσις μιᾶς μεγάλης ἐν τῷ κόσμῳ κρατούσης θείας τάξεως. Οὕτως ἀποφθέγγεται ὁ πρεσβύτερος τῶν τριῶν μεγάλων τραγικῶν ποιητῶν πρὸς ἡμᾶς, τὰ τέκνα ἐποχῆς, ἡ ὁποία νομίζει, ὅτι πρέπει νὰ ἀμφιβάλλῃ ὡς πρὸς τὴν ὕπαρξιν μιᾶς παγκοσμίου τάξεως, ἐνεχούσης πλῆρες ἴδιον νόημα, καὶ ἡ ὁποία ὑπὸ τὴν ἀμφιβολίαν αὐτὴν προσποιεῖται, ὅτι δὲν γνωρίζει σπουδαιότερον καὶ ἄξιον μεγαλυτέρου ζήλου ἔργον τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου, εἰμὴ τὴν κατάλυσιν τῆς πίστεως εἰς μίαν τοιαύτην παγκόσμιον τάξιν, ὁπουδήποτε καὶ ἂν τὴν συναντᾷ.

Καὶ τοῦ Σοφοκλέους, τοῦ δευτέρου ἐκ τῶν τριῶν μεγάλων τραγικῶν, περιεσώθησαν 7 ὁλόκληρα δράματα, ὅσα καὶ τοῦ Αἰσχύλου. Τὸ παλαιότερον ἐξ αὐτῶν εἶναι ὁ «Αἴας», τοῦ ὁποίου ἤδη ἡ πρώτη σκηνὴ ἐγκλείει κατὰ τρόπον παραδειγματικὸν ὁλόκληρον τὸν Σοφοκλέα. Ὁ Αἴας, εἷς ἐκ τῶν

μεγίστων ἡρώων τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, κατὰ τὴν ἔριν περὶ τὴν ἀπόκτησιν τῶν ὅπλων τοῦ Ἀχιλλέως ἠττήθη καὶ θέλει νὰ ἐκδικηθῇ διὰ μιᾶς ἐπιδρομῆς νυκτερινῆς κατὰ τῶν ἀρχηγῶν. Ἀλλ' ἡ Ἀθηνᾶ τοῦ ἐμβάλλει μανίαν καὶ στρέφει τὴν ὀργήν του κατὰ τῶν ἀγελῶν τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοπέδου πρὸ τῆς Τροίας. Ἐν ἀρχῇ τοῦ δράματος παρίσταται ὁ Αἴας ἐπιστρέψας εἰς τὴν σκηνήν του καὶ ὁρμῶν μανιώδης κατά τινων ζῴων, τὰ ὁποῖα ἔχει καταδιώξει πρὸς τὰ ἐκεῖ, ἐκλαβὼν αὐτὰ ἐν τῇ μανίᾳ του ὡς ἀντιπάλους του ἀνθρώπους. Ὁ Ὀδυσσεὺς τὸν παρακολουθεῖ συρόμενος κρύφα ὄπισθέν του καὶ πρὸ τῆς σκηνῆς τοῦ Αἴαντος προσκαλεῖται ὑπὸ τῆς Ἀθηνᾶς, ἐπιμελῶς συνοδευούσης τὸν δρόμον του. Ἡ θεὰ θέλει νὰ προσφέρῃ εἰς τὸν προσφιλῆ της Ὀδυσσέα ἓν θαυμάσιον θέαμα. Καλέσασα τὸν Αἴαντα πρὸ τῆς σκηνῆς του, τὸν ἀναγκάζει νὰ περιγράψῃ ὁλόκληρον τὴν ἀθλιότητα καὶ δυστυχίαν του διὰ γελοίας αὐτοβιογραφίας του. Εἰς τὴν ὑπὸ τῆς θεᾶς προσφορὰν αὐτὴν τοῦ θεάματος ὁ Ὀδυσσεὺς ἀντιδρᾷ ἐκφράζων τὴν γνώμην περὶ τῆς ἀσταθείας καὶ ἀβεβαιότητος παντὸς ἀνθρωπίνου μεγαλείου. Ὑπάρχει μεγάλη ἀπόστασις καὶ διαφορὰ μεταξὺ τῆς Ἀθηνᾶς αὐτῆς τοῦ «Αἴαντος» καὶ τῆς θεᾶς ἐκείνης, ἡ ὁποία εἰς τὴν τελευταίαν σκηνὴν τῶν «Εὐμενίδων» τοῦ Αἰσχύλου μὲ φρόνησιν καὶ καλωσύνην τὰς τρομερὰς δυνάμεις τῶν ἐγκάτων τῆς γῆς μετακοσμεῖ εἰς εὐλογούσας θεότητας. Ἡ Ἀθηνᾶ τοῦ «Αἴαντος» δὲν ἀνήκει εἰς κόσμον θεῶν, ὅπως ὁ τοῦ Αἰσχύλου, ὅστις ὁδηγεῖ τὸν ἄνθρωπον νὰ κατανοήσῃ τοὺς νόμους τοὺς διέποντας τὴν μοῖράν του. Ἡ Ἀθηνᾶ τοῦ «Αἴαντος» φαίνεται ἐγγύτερον ἱσταμένη πρὸς τοὺς Ὀλυμπίους θεοὺς τῆς ὁμηρικῆς ποιήσεως, δι' οὓς ἡ προσωπική των θέλησις εἶναι ὁ ὑπέρτατος νόμος. Καὶ ὅμως θὰ ἦτο σφάλμα νὰ ἀρκεσθῶμεν εἰς τὸν ἀνωτέρω παραλληλισμόν. Διότι εἰς τὸ τέλος τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος σκηνῆς, ἡ Ἀθηνᾶ αὕτη, ἡ ὁποία διεσκέδαζε μὲ τὴν ἀθλιότητα τοῦ Αἴαντος, ὑψοῦται πρὸ ἡμῶν πλήρης ἠθικοῦ μεγαλείου. Ὅ,τι ἐν ἀρχῇ τῆς σκηνῆς ἐφάνη ὡς φρικαλέα διακωμῴδησις τῶν στεναγμῶν ἑνὸς συντετριμμένου ἀνθρώπου, μετουσιοῦται νῦν εἰς μέγα παράδειγμα θείας δυνάμεως, ἀπαιτούσης ἀπόλυτον σεβασμὸν πρὸς τὸν Ἄνθρωπον. Τὸ δελφικὸν πρόσταγμα «γνῶθι σαυτὸν» προσλαμβάνει ἤδη νόημα ἀποδίδον τὸ βάθος τοῦ τραγικοῦ.

Οὕτως ὁ Αἴας καθίσταται παράδειγμα τοῦ τραγικοῦ ἀγνώστου, εἰς τὸ ὁποῖον εἶναι ἐκτεθειμένος κατὰ τὸν Σοφοκλέα πᾶς ἄνθρωπος. Ἡ Ἀθηνᾶ ἐρωτᾷ τὸν Ὀδυσσέα, ἂν γνωρίζει ἥρωα ἀνώτερον τοῦ Αἴαντος. Ὅταν ὁ Ὀδυσσεὺς ἔδωκεν ἀρνητικὴν ἀπάντησιν εἰς τὸ ἐρώτημα τῆς θεᾶς, αὕτη προβάλλει τὸ φρικτὸν βάθος τῆς καταπτώσεως τοῦ Αἴαντος ὡς παράδειγμα τῆς θείας δυνάμεως καὶ διδάσκει τὸν Ὀδυσσέα, ὅτι εἰς τὸν ἄνθρωπον προσήκει σεβασμὸς πρὸς τὸ θεῖον καὶ ἐπίγνωσις τῶν ὁρίων τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως.

Εἰς τὴν ἐκτεθεῖσαν ἑρμηνείαν τοῦ «Αἴαντος» ὑπεχρεώθην νὰ ἐκθέσω τὰ

πράγματα ἁπλούστερα. Παρέλιπον τὸ στοιχεῖον τῆς ἐνοχῆς, ὅπερ ἀνακύπτει εἰς τὴν συνέχειαν τῆς δράσεως εἰς τὸ ἔργον τοῦτο. Τὴν οὐσίαν ὅμως τῆς σοφοκλείου τραγικότητος ἀποδίδει μὲ πλήρη σαφήνειαν τὸ τελειότερον δημιούργημα τοῦ Σοφοκλέους, ὁ «Οἰδίπους Τύραννος». Εἶναι ἐντροπή, ὅτι φιλόλογοι ἐζήτησαν νὰ εὕρουν ἐνοχὴν τοῦ Οἰδίποδος δι' ἁμάρτημά του, ἥτις θὰ ἠδύνατο νὰ ἐξηγήσῃ τὴν ἄμετρον δυστυχίαν του. Ἡ ζήτησις ὅμως αὕτη ἀνήκει πλέον εἰς τὸ παρελθόν. Ἕνα κατὰ βάσιν ἀθῷον ἄνθρωπον, τὸν Οἰδίποδα, οἱ θεοὶ ἐξώθησαν νὰ γίνῃ πατροκτόνος καὶ αἱμομείκτης, ὅστις ἐν τέλει τοῦ δράματος ὡς τυφλὸς ἐπαίτης ὁδεύει τὸν δρόμον τῆς ἀθλιότητος. Τόσον μεγάλοι εἶναι οἱ θεοὶ καὶ τόσον μικρὸς ὁ ἄνθρωπος, ὅστις, τραγικὸν καὶ ἀβοήθητον, ἔκθετον ὄν, λαμβάνει πεῖραν τῆς τρομερᾶς των δυνάμεως! Ἀλλ' ὅμως θὰ ἦτο ἡ πλέον χονδροειδὴς παρανόησις, ἂν θὰ ἠθέλομεν νὰ τελειώσωμεν ἐδῶ. Ὄχι, δὲν τελειώνει ἐδῶ τὸ μήνυμα τῆς σοφοκλείου τραγῳδίας. Τὸ μήνυμά της ἀκριβῶς ἀπὸ τῶν ἕως τώρα ἐκτεθέντων εἰσέρχεται εἰς τὴν τελικήν του ὁλοκλήρωσιν. Εἶναι βεβαίως ἀληθές, ὅτι ὁ ἄνθρωπος βλέπει ἑαυτόν, ἐν τῇ τραγικότητι τῆς ἐκθέσεώς του εἰς ἀγνώστους κινδύνους, παραδεδομένον εἰς ἐξωλογικὰς δυνάμεις, ἀλλὰ τὸ πῶς θὰ δυνηθῇ νὰ κρατηθῇ πρὸ τῶν δυνάμεων αὐτῶν εἰς τὴν ἀνθρωπίνην του ἀξιοπρέπειαν, ἰδοὺ τὸ κύριον ἐρώτημα καὶ πρόβλημα τοῦ Σοφοκλέους. Ἡ ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ διδομένη μία ἀπάντησις εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο εἶναι ἡ ἀπαίτησις ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον νὰ γνωρίζῃ τὰ ὅριά του καὶ νὰ προσαρμόζῃ πρὸς αὐτὰ τὰς ἐνεργείας του. Ὁ Σοφοκλῆς ἦτο σύγχρονος τῆς τεραστίας ἀνόδου τῆς ἀθηναϊκῆς ἰσχύος καὶ εἶχεν ἀκούσει τὰ κηρύγματα τῶν Σοφιστῶν, οἵτινες ἤθελον νὰ καταρρακώσουν πᾶν τὸ παραδεδομένον. Εἰς τὸ πρῶτον στάσιμον τῆς «Ἀντιγόνης», τὸ ὁποῖον ἐγὼ ἀδιστάκτως θὰ ἐχαρακτήριζον ὡς τὸ πλέον ἐπίκαιρον ποίημα τῆς παγκοσμίου λογοτεχνίας, ὁ Σοφοκλῆς ἐτόνισε τοὺς κινδύνους, τοὺς ὁποίους ἔβλεπεν ἀνακύπτοντας. Εἰς τὸ στάσιμον τοῦτο ὑμνεῖται ὁ ἄνθρωπος ὡς ὂν δεινότατον, πεπροικισμένον μὲ πνευματικὴν ὑπεροχήν, ὅπερ ὑποτάσσει εἰς ἑαυτὸ τὴν γῆν καὶ τὴν θάλασσαν. Παρὰ ταῦτα ὅμως ἡ ἀνθρωπίνη ἐνέργεια ναυαγεῖ, ἂν ὁ ἄνθρωπος ἀγνοῇ τοὺς ὑπερκειμένους αὐτοῦ νόμους καὶ ἀπεργαζομένους τὴν καταστροφήν του, ἐν ᾗ περιπτώσει παραβῇ αὐτούς. Τὸ σοφόκλειον χορικὸν ὁμιλεῖ περὶ ἀρότρου, περὶ πλοίων καὶ κατασκευῆς οἰκιῶν, τίποτε ὅμως δὲν μεταβάλλεται, ἂν ἡμεῖς σήμερον ἀντὶ τούτων ὁμιλῶμεν περὶ ταξιδίων εἰς τὸ διάστημα καὶ ἀτομικῆς ἐνεργείας. Ὁσαδήποτε ὅμως καὶ ἂν μένουν ἀσαφῆ, ἀνεξήγητα ὡς πρὸς τὴν διακυβέρνησιν τοῦ κόσμου ὑπὸ τῶν θεῶν, ὁ Σοφοκλῆς γνωρίζει, ὅτι τὰ πάντα ὑπόκεινται εἰς αἰωνίους, ἀκαταλύτους νόμους.

Δὲν εἶναι ὅμως ὁ Σοφοκλῆς μόνον ὁ ποιητὴς ὁ ὑποδεικνύων εἰς ἡμᾶς τὰ ὅρια τοῦ ἀνθρώπου· εἶναι ἐπίσης καὶ ὁ κῆρυξ τοῦ ἀνθρωπίνου μεγαλείου. Ἂν προηγουμένως, τοῦ λόγου ὄντος περὶ τῆς πορείας τοῦ Οἰδίποδος εἰς

τὸν δρόμον τῆς δυστυχίας του, εἶπον: τόσον μικρὸς εἶναι ὁ ἄνθρωπος πρὸ τῆς θεότητος, τώρα θέτω ἀπέναντι ἀκριβῶς τῶν λόγων τούτων τὴν φράσιν: τόσον μέγας ἠμπορεῖ νὰ ἀναδειχθῇ ὁ ἄνθρωπος, ὅταν τὸν πλήξῃ ἡ μοῖρα! Παράδειγμα τούτων εἶναι ὁ Οἰδίπους, ὅστις δὲν ἡσυχάζει, πρὶν ἢ ἐξακριβώσῃ καὶ τὴν ἐσχάτην ἀλήθειαν περὶ ἑαυτοῦ. Καθίσταται ὑπέρτερος τοῦ κλήρου του, ὑπέρτερος τῆς μοίρας του, μὲ τὸ νὰ ἀναγνωρίσῃ τὴν ἐνοχήν του, νὰ ἀναλάβῃ τὰς εὐθύνας του καὶ νὰ ἐπιβάλῃ εἰς ἑαυτὸν τὴν σκληροτέραν τιμωρίαν. Ὁ τυφλὸς ἐπαίτης, ὁ ἐκ τῆς πόλεως ὁδεύων τὴν ὁδὸν τῆς δυστυχίας, ἔχει ἀπολέσει τὰ πάντα, πλὴν ἑνός: τῆς ἀνθρωπίνης ἀξιοπρεπείας του! Ἐδῶ δὲ ἴσα - ἴσα εὑρηται ἡ λύσις τοῦ αἰνίγματος τῆς ἐκ τοῦ δράματος τούτου τραγικῆς ἡδονῆς, διὰ τὴν ὁποίαν ὁ Hoelderlin εἶπε τὸ πολυθρύλητον δίστιχον: «εἰς τὸ θέατρον ἐζήσαμεν τὴν φοβερὰν κατάπτωσιν ἑνὸς ὑπὸ τῆς μοίρας πληγέντος ἀνθρώπου καὶ φεύγομεν ἀπὸ αὐτὸ ὑψωμένοι καὶ εὐτυχεῖς, διότι τὸ δρᾶμα τοῦτο τῶν παθημάτων τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ταυτοχρόνως καὶ δρᾶμα τοῦ μεγαλείου του!».

Θὰ φανῇ ἴσως παράδοξον, ὅτι περὶ τοῦ τρίτου τραγικοῦ, τοῦ ὁποίου ἔχομεν τὰ περισσότερα διασωθέντα δράματα, ἐνταῦθα θὰ ὁμιλήσω διὰ βραχυτάτων. Ἀλλ' ἐνῷ ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Αἰσχύλου καὶ τοῦ Σοφοκλέους ἀπηχεῖ μέχρις ἡμῶν μία ὄχι πάντοτε εὐκόλως ἀντιληπτή, ἀλλ' ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει μονοσήμαντος, καθαρὰ φωνή, ἀπὸ τὰ δράματα τοῦ Εὐριπίδου ἔχομεν τὴν ἐντύπωσιν μιᾶς νοηματικῆς πολυφωνίας. Περὶ τῶν κινδύνων, εἰς οὓς εἶναι ἐκτεθειμένος ὁ ἄνθρωπος, ἔχει βεβαίως καὶ ὁ Εὐριπίδης νὰ μᾶς εἴπῃ ὀλίγα. Εἰς τὸν «Ἡρακλέα» του προβάλλει τὸν ἥρωα νὰ ὑπερβάλλῃ τὴν δυστυχίαν του, ἀναλαμβάνων τὸ πεπρωμένον ἐπὶ τῶν ὤμων του, ὡς ἰδίαν ἐνοχήν.

Ἀλλ' ἡ εἰκὼν τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸν ποιητὴν τοῦτον, ὅστις εὑρίσκεται εἰς διαρκῆ διαλεκτικὴν μὲ τοὺς Σοφιστάς, εἶναι ἀσταθεστέρα, ὁ δὲ πλοῦτος τοῦ ἀνθρωπίνου ψυχικοῦ βίου, εἴτε εἶναι κραυγαὶ θρήνων καὶ ἰαχαὶ χαρᾶς εἴτε πάθη μίσους καὶ ἔρωτος, γεννώμενα μέσα εἰς τὰς θυέλλας μιᾶς μεγάλης Μοίρας ἢ εἰς τὰ ἰδιότροπα παίγνια τῆς τύχης, καθίσταται παρ' Εὐριπίδῃ ὁρατὸς κατὰ νέον τρόπον. Μνημονεύω ἐνταῦθα ἓν ἰδιαιτέρως προσφιλὲς εἰς τὸν Εὐριπίδην μοτίβον, τοῦ ὁποίου ἐπανειλημμένως ἔκαμε χρῆσιν ὁ ποιητής. Καὶ αὐτὴ ἡ μερικὴ ἄποψις τοῦ πολυμεροῦς ἔργου τοῦ τραγικοῦ τούτου εἶναι μία κληρονομία ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν τραγῳδίαν, αἰωνίας ἐπικαιρότητος καὶ διαρκείας ἀξία. Μεταξὺ τῶν μορφῶν τοῦ ποιητοῦ ὑπάρχουν οὐκ ὀλίγαι, αἱ ὁποῖαι καθιστοῦν ἐμφανῆ μίαν ἐκ τῶν μεγίστων δυνατοτήτων τοῦ ἀνθρώπου, παρέχοντος ἑαυτὸν ὡς ἑκούσιον θῦμα. Ἡ σειρὰ τῶν μορφῶν τούτων, αἵτινες προσφέρουν τὴν ζωήν των ὡς θυσίαν, ἀρχίζει ἀπὸ τὴν Ἄλκηστιν καὶ τελειώνει μὲ τὴν Ἰφιγένειαν ἐκείνην, ἥτις ἐν Αὐλίδι χωρεῖ ἑκοῦσα εἰς τὸν βωμὸν τῆς θυσίας. Μεταξὺ τῶν ἰδίων μορφῶν εἶναι καὶ ὁ

παῖς Μενοικεὺς τῶν «Φοινισσῶν», ὁ θυσιασθεὶς διὰ τὴν πόλιν τῶν πατέρων του. Ὁ ποιητής, ὁ μέγας αὐτὸς μύστης τῶν ψυχῶν, ὅστις ἀνοήτως ὠνομάσθη μισογύνης, ἐγνώριζεν ὅτι ἴσα - ἴσα ἡ γυνὴ καὶ ὁ ἔφηβος ἔχουν τὴν ἱκανότητα νὰ φέρουν τὸ ὑψηλὸν πάθος τῆς θυσίας. Ἂν τώρα ἐνδιαμέσως εἰς τὰς τραγῳδίας τοῦ Εὐριπίδου μᾶς φαίνεται, ὅτι καθίσταται προβληματικὸν τὸ νόημα τῆς ἀνθρωπίνης ὑποστάσεως, ὅμως μὲ τὰς ὑψηλὰς μορφὰς τῶν δραμάτων του, αἱ ὁποῖαι θυσιάζονται χάριν φίλων, συγγενῶν ἢ τῆς πατρίδος των, ἀποκαλύπτεται πρὸ ἡμῶν, κατὰ νέον τρόπον, ὁ πλάστης τῶν μορφῶν τούτων Εὐριπίδης.

Ἐν τέλει θέτομεν τὸ ἐρώτημα, ἄν, παρὰ τὰς πρὸς ἄλληλα διαφορὰς τῶν ἔργων τῶν τριῶν μεγάλων ἀττικῶν τραγικῶν, εἶναι δυνατὸν νὰ εὑρεθοῦν κοινὰ σημεῖα, συνάπτοντα αὐτὰ εἰς μίαν ὑπερτέραν ἑνότητα καὶ ἐκφράζοντα ὅ,τι ἐνδιαφέρει ἡμᾶς, τοὺς ἀνθρώπους τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος, καθ' ὃν τρόπον ἐνδιέφερε τοὺς Ἀθηναίους πρὸ δύο καὶ ἡμισείας περίπου χιλιετηρίδων. Θὰ ἠδυνάμεθα, νομίζω, τὸ ζητούμενον κοινὸν τοῦτο γνώρισμα νὰ εὕρωμεν εἰς τὸ ἑξῆς σημεῖον: ὅτι δηλαδὴ ὅλαι αὐταὶ αἱ τραγῳδίαι καθορίζονται ἀπὸ τὸ αὐτό, τυραννοῦν αὐτὰς θεμελιώδες ἐρώτημα, οἱαδήποτε καὶ ἂν εἶναι ἡ ἐπὶ μέρους ἀπάντησις, τὴν ὁποίαν ἑκάστη τραγῳδία δίδει εἰς τὸ γενικὸν ἐρώτημα: ποία εἶναι ἡ στάσις τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῷ κόσμῳ, τίνες εἶναι αἱ δυνάμεις, ἀπέναντι τῶν ὁποίων εὑρίσκεται ὁ ἄνθρωπος καὶ τίνες δυνατότητες ὑπάρχουν, ὥστε οὗτος νὰ μὴ παρασυρθῇ ὑπ' αὐτῶν; Ἐπανέρχομαι εἰς τοὺς λόγους τοῦ προοιμίου μου: Διανύομεν μίαν ἐποχὴν ἀνατρεπτικῶν ἐξελίξεων, καθ' ἣν ἡ μηχανὴ ἀπειλεῖ νὰ καταβάλῃ τοὺς δημιουργούς της· μίαν ἐποχήν, καθ' ἣν ἀντὶ νὰ ὁμιλῶμεν περὶ πνεύματος καὶ ψυχῆς, ὁμιλοῦμεν περὶ ὑφῆς καὶ λειτουργίας, σοβεῖ κίνδυνος νὰ χάσωμεν τὴν ἐν τῷ κόσμῳ τοποθέτησιν τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως τὴν ὑπέδειξεν ἡ ἑλληνικὴ σκέψις καὶ οὕτω νὰ ἀπεμπολήσωμεν καὶ θυσιάσωμεν τὴν θεμελίωσιν παντὸς τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ. Ἂν ὁ φιλόσοφος καὶ παιδαγωγὸς Wilhelm Flitner ἐχαρακτήρισε τὴν ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ἀνακάλυψιν τοῦ προσωπικοῦ εἶναι, τῆς προσωπικῆς ὑποστάσεως τοῦ ἀνθρώπου, ἂν τὴν ἐχαρακτήρισε, λέγω, ὡς μίαν μεταβολήν, ἀλλαγὴν κατευθύνσεως ἐν τῇ ἐξελίξει τοῦ ἀνθρώπου, μοῦ φαίνεται, ὅτι σημεῖά τινα τῶν σημερινῶν καιρῶν ὑποδεικνύουν τὴν ἔντονον προσπάθειαν τῆς ἐποχῆς μας νὰ καταστήσῃ τὴν εἰρημένην ἀλλαγὴν ὡς ἀλλαγὴν πρὸς τὰ ὀπίσω. Εἰς αὐτήν μας τὴν κατάστασιν δὲν ἠμποροῦμεν νὰ κάμωμεν τίποτε ἄλλο καλύτερον παρὰ νὰ πορευθῶμεν πρὸς τὰς πηγὰς καὶ νὰ ἀντλήσωμεν διδάγματα ἀπὸ τοὺς ποιητὰς καὶ στοχαστὰς ἐκείνους, οἵτινες εἶναι καὶ μένουν πατέρες τῆς Δύσεως. Μεταξὺ τούτων ὅμως εἶναι οἱ τρεῖς μεγάλοι ἀττικοὶ τραγικοί, οἵτινες μὲ ἀπόλυτον σοβαρότητα ἔθηκαν τὸ πρόβλημα τῆς οὐσίας καὶ τοῦ προορισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου. Ὁσονδήποτε καὶ ἂν ποικίλλῃ εἰς τὰ ἐπὶ μέρους ἡ ἀπάντησίς των εἰς τὸ ἀνθρώπινον πρόβλημα, δυνάμεθα

νὰ δώσωμεν ὡς κεντρικὸν νόημα τοῦ ἔργου καὶ τῶν τριῶν τραγικῶν τὸν λόγον τοῦ φιλοσόφου Καντίου: τὸ σπουδαιότερον, ὅπερ ὀφείλει νὰ γνωρίζῃ ὁ ἄνθρωπος, εἶναι τὸ νὰ γνωρίζῃ τί πρέπει νὰ εἶναι, διὰ νὰ εἶναι πράγματι ἄνθρωπος. Τοῦτο εἶναι τὸ μήνυμα τῆς ἑλληνικῆς τραγῳδίας πρὸς τὸν σύγχρονον ἄνθρωπον.

ALBIN LESKY